

11. ve 12. Yüzyılda Ortadoğu'nun Siyasî Yapısı içinde Ebu Hamid Gazali ve Devlet Felsefesi

GAZALİ'NİN HAYATI, GENEL FELSEFESİ VE HUKUK GÖRÜŞÜ

1. Ebu Hamid Gazali Zamanında Felsefe ve Batı Dünyası

Ebu Hamid Muhammed el-Gazali (450-505/1058-1111), yaşadığı 55 yıl içinde, değişik bilimlerde yazmış, daha çok normatif, kısmen pozitif ve analitik yaklaşımın çağındaki temsilcisi olmuş, ansiklopedik bir düşündürdür. Düşünce tarihimizin önemli köşe taşlarından biri sayılır. Aydınlanma çağı üzerinde etkileri olmuş, Batı düşünürlerini yakından etkilemiş. Antik Yunan felsefesini ciddi biçimde eleştirebilmiştir. Bilim adamı olduğu gibi, politika ile de ilgilenmiş, devlet adamlarına önerilerde bulunmuş, bu konuda eserler vermiştir. Gazali'nin çağı, Ortadoğu egemenliğinin Araplar'dan Türkler'e geçtiği, Türkler'in İslâm dünyasının lideri oldukları ve haçlı ordularına karşı koyabildikleri bir çağdır.

Gazali zamanında felsefe, belirli ekoller haline gelmiş, "Tabiat Felsefesi Ekolu" (1), Meşşailik Okulu" (2) ve "İsrakilik Okulu" kurulduktan sonra, Gazali, bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Gazali'nin açtığı çağıra, "Meşşai Felsefeye Tepki" veya "Kelâm-Felsefe Çatışması" denebilir (3). Onun zamanında dinî düşünce, zirveye çıkmış, felsefe ve pozitif bilimler, Ortadoğu'da sistemleşmiştir. Eski Yunan filozoflarından alınan felsefeyi, Ebu Hamid Gazali, yeniden sorgulamıştır. Ondan önce, felsefe sisteminin tamamına doğrudan cephe alıp, derin çalışma yapan çıkmamıştır (4).

Düşünürümüzün yaşadığı çağdaki Avrupa'ya gelince, 12. yy. ın başında Avrupa'da hükümet idaresi yok sayılırdı (5). Avrupa'lı milletlerin tek ilgisi, Papa ile İmparator arasındaki mücadelede toplanmış gibiydi (6). Hür Yunanistan'ın ortadan kalkmasıyla Avrupa'da siyasî düşünce hemen hemen varlığını kaybetmişti. Ebu Hamid Gazali'nin yaşadığı çağda, Avrupa toplumu, "kilise adamları- askerler ve köylüler"den oluşuyor; kilise adamları, Eflatun'un "Beşçiler sınıfı"nın bir örneğini anımsatıyordu (7). Belki de belirtilen bu nedenlerle, "Batı düşünce tarihi"nin Ortaçağ kısmındaki halka, kopuk gibi gözükmemektedir. "Dünya Düşünce Tarihi"nin, Ortaçağ'daki halkalarından biri Gazali'dir. Russele'e göre, Boethius'la Sanctus Anselmus arasında tek ünlü filozof (Johannes Duns Scotus) görülmüşür (8). Avrupa, 12. yy.dan sonra, Ortadoğu kültürünü tercüme ederek, düşünce alanında ilerleme kaydetmiştir (9).

Burada, hristiyanlık düşüncesine kısaca değinmek de yararlı olacaktır. Hristiyanlık düşüncesinin ilk altı yüzyılı Antik çağ içinde yer alıyor. Ortaçağ Hristiyan-

Hasan Tahsin Fendoğlu *

* D.Ü. Hukuk Fakültesi Araştırma Görevlisi

lık düşüncesini ise, dar anlamda "Skolastik Felsefe" olarak benimseyebiliriz. Ortaçağ'ın en büyük hristiyan düşünürü sayılan St. Thomas Aquinas (1225-1274)'ın devri, skolastiğin yükselme devridir. Skolastikler din adamlarıydılar.

Avrupa'nın karanlık olduğu bir zamanda , Gazali, kendisinden önceki felsefeyi test edebilmiş ve özgüncü görüşler ileri sürebilmiştir.

2. Gazali'nin Hayatı

Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazali, 450/1058 yılında Horasan'ın Tus şehri yakınında, Gazale'de doğdu. Babası "iplikçi-ğazzal" idi. Babasının mesleği veya doğduğu yer nedeniyle kendisine "Gazali" denilir. Gazzali diyenler de varsa da, dilimizde "Gazali" sözcüğü yaygındır. Çağdaş Doğu'lu ve Batılı yazarların çoğu da bunu tercih ediyor (10).

Nişabur (Neysabur, Nisabur)'da ünlü bilgin İmam el-Haremeyn Ebu'l-Meali Muhammed el-Cüveyni (ö.478/1085)'den kelâm, usûl el-fık ve mantık okudu. Onun önce öğrencisi, sonra asistanı oldu. Selçuklu Devleti Vezir-i Azamı Nizamülmülk'ün dikkatini çeken Gazali, onun bilimsel müşaviri ve baş hukukçusu oldu. 33 yaşında iken, Nizamülmülk tarafından, Bağdat Nizamiye Medresesi Baş Müderrisliği'ne atandı. Bağdat, hilafet merkeziydi; karışık bir kültürel atmosferi vardı. Gazali, bilimdeki seviyesi, konuşmasındaki fesahat ve belagat ile üne kavuştu. Ders dışında, fetvalar veriyor, çağının sorunları karşısında kitaplar yazıyordu (11). Derslerini, zamanın 300 kadar büyük bilginini de takip ediyordu.

Düşünürümüzün doğuştan merakı ve gerçeği öğrenmeye susamışlığı, onu Bağdat'ın kültür atmosferinde bulunan düşünce akımlarıyla karşı karşıya getirdi. Bu grupların hepsi de gerçeği kendisinin söylediği inancındaydı. Bu nedenle o, "bilginin kaynağı" üzerinde durdu. Bildiği her şeyi sorguladı. Eleştirilerini "dört ana akım" üzerinde yoğunlaştırdı: Teoloji, felsefe, batınlık ve tasavvuf. Geçirdiği tereddüt ve şüphecilik nedeniyle inzivaya çekildi. Nafakası dışındaki servetini dağıttı. Yemediği için hastalandı. Uzlet hayatı yaşamaya başladı. Ders verdiği medresedeki mevkiini de terk edip, hac bahanesiyle Bağdat'tan çıktı. Bunda, Nizamülmülk'ün katli ve Melikşah'ın ölümü (485/1092) de bir etkendi (12). İki sene Şam'da kaldı; 490/1097 yılında Kudüs'e geçti. Yeniden evine dönmesi 10 yıl kadar sürdü. Ömrünün sonlarını sufilik içerisinde, özel öğrencilerine ders vermekle geçirdi; 505/1111 tarihinde gözlerini yumdu (13).

3. Gazali'nin Genel Felsefesi

Bu başlık altında, düşünürümüzün, devlet felsefesi dışındaki düşüncesi incelenmeye çalışılacaktır. Gaza-

li'nin genel felsefesi bilinmeden, devlet felsefesi tam olarak anlaşılamaz.

İslâm'da felsefe hareketi, Mutezile kelâmının bir neticesi idi. Filozofların akılcı sistemlerine karşı Gazali, etkisinin derinliği ve sürekliliği bakımından üstün bir yeri olan "ilk büyük tepki"yi temsil etti(14). Onun felsefî delilinin özü, akıl yerine tecrübe, materyalizm yerine de "manevî hazz" ı üstün tutmasıdır (15). Gazali, Kant gibi, "akıl, gerçekleri tamamen çözemez" demiştir (16). Yaratılışı itibarıyla kuşkucu olduğundan, devrinin doktorinlerine az önem verirdi. Böylece o, İslâm akliyecisi rönesansının meşalecisi oldu. Onun yanında , Aristoteles yanlısı İslâm filozofları, adı bir derleyici, bir haşiyeye yazıcısı gibi kalırlar (17). Düşünürümüz, İran ve Yunan tarihlerini öğrenmeye de büyük önem vermişti. Bağdat Nizamiye Medresesi'nde baş müderris iken, iki sene felsefe çalışmış, bir yıl da bunları düşünmüş; "Mekasid el-Felasife" ile filozofların amaçlarını irdelemiş; daha sonra yazdığı "Tehafüt el-Felasife" (Filozofların Tutarsızlığı) ile de filozofları ciddi biçimde eleştirmiştir (18). İbn Rüşd, bu kitaba "Tehafüt Tehafüt el-Felasife" adlı bir eleştiri yazacak, Bursalı Hocazâde Muslihuddin Mustafa b. Yusuf da "cevaba cevap" yazacak, Gazali'yi haklı bulacaktır. Bu üç eser, tek kitapta toplanmıştır (19). Ebu Hamid, evrenin ezelliliği, Tanrı'nın cüziyatı bilmediği ve bedensel haşrin inkârı konularında filozofları "tekfir"; yirmi konuda da, yanlışlığa düşmekle suçladı (20).

Gazali'den sonra, Fahrüddin Razi ve Cürçani gibi kelimacılar, kelâm ile felsefeyi yeniden uzlaştırmaya gereğini duyacaklardır. Bilindiği gibi el-Kindi, din ile Yunan felsefesini bağdaştırmaya çalışmış ama bu işi Farabi gerçekleştirmişti. İbn Sina (ö.422/1037), Farabi'yi izlemiş, ama Yunan felsefesini dine doğru yöneltmişti. Gazali ise Sunar'a göre, bunun tamamen tersine, dinle felsefeyi, akılla vahyi birbirinden ayırmıştı (20). Batı'da Descartes, Hume, Kant ve Bergson'u etkilemiş olan düşünürümüz, Sunar'a göre, Ortadoğu'da Farabi ve İbn Sina'nın görüşlerini dinsizlik olarak niteleyince, İslâm'ın felsefedeki egemenliğine son vermiştir (21). Gazali, akli şiddetle eleştirip, ona bilimsel bir yön vermemekle tenkid edilmiş; ona gereken cevabı, İbn Rüşd'ün "Tehafüt Tehafüt el-Felasife" ile verdiği, Gazali'nin bazı düşüncelerinin kanıtlanmaktan uzak bulunduğu, akli, din tarafından önemli olduğu, akıl ile dinin çelişmediği, kendisinin bile yer yer mantığa dayandığı, filozoflarında bunu istediği belirtilmiştir (22). Kanunımızca, Gazali, akli reddetmemiş, özgür düşüncüyü yadsınmamıştır. Onun red ve iptal etmesiyle, felsefenin Doğu'da kalktığı ileri sürülmekte ise de, düşünce tarihi, bu iddiayı desteklemez. Felsefe, Gazali'den sonra, Doğu'da devam etmiştir ama önemi de azalmıştır. Bunda cahil emirlerin baskısını gözardı etmemek gerekiyor. "Reis el-Filozof" İbn Sina'dan son-

ra, özgün bir görüş, ortaya atılamamıştı. 12. yy.dan sonra eski eserlerin şerh, haşiye ve taligatı ile; âlimlerin medresede ders vermeleriyle zaman geçirilmişti. Ortadoğu dünyası, felsefeden çok, Aristo'nun "Organon-Mantık" adlı eserinin yeni düzenlemelerini yapan Ebheri (ö.663/ 1264), Isagoci ve Kazvini (ö.675/ 1276)'nin eserlerini okuyordu (23). Watt'a göre, ilk Yunan kültürel etki dalgasını, Eş'ari, Mutezile-Hambeli görüşlerini kaynaştırarak önlemiş; Gazali ise felsefe ile telojiji mezcederek, İbn Sina'da zirveye ulaşan aynı akımın ikinci dalgasını yenmiştir (24). Gazali, teolojiye, felsefi yöntemleri geçirmiştir.

Gazali'den sonra Ortadoğu dünyası, dikkati çeken bir filozof çıkaramamıştır.

Düşünürümüz, başka bir felsefe sistemi kurmadı. Çünkü, tamamıyla akla dayanan hiç bir metafiziğin, dinin karşıladığı kesinlik ihtiyacını gideremeyeceği kanısındaydı (25). O, nakille ilgili konularda nassa uyar, akilla ilgili bahislerde ise hiç bir otorite tanımazdı. Hattâ mantık biliminin kurucusu, büyük otorite Aristo'yu eleştirirdi. Gerekliğinde, Eş'ari ve Şafii'ye de muhalefet eder, onların salt otoritesini kabul etmezdi (26).

Ebu Hamid, "Allah'ın son ve mutlak mahiyeti hakkında bilemezliği (agnosticism) kabul ederek, onun ancak insanla ilişkisi ve kendisini ona açması ölçüsünde bilinebileceğini" belirtmiştir (27). Onun sufilikle kelim arasında başardığı sentez, sünnilik tarafından benimsenip, İcma ile onaylanmıştır. Buna karşı çıkan hadisciler, kelama da, sufilige de karşıydılar. Kelamcılar ise, ameli bir kelim çağrısını kabul edemezlerdi (28).

Düşünürümüzün ayrımcı özelliği şüpheli oluşudur; o, septsizmi benimsemiştir (29). İnsan, çevresinin yanlış bilgileriyle donanmış olabilirdi. Duyu ve algılarımız yanıltıcıydı. Yıldızlar gözümüze küçük gözüküyor ama aslında Dünya'dan da büyük değil miydi? Aklımız yanıltmış olabilir miydi? Acaba bu dünya bir rüya mıydı? İşte bu tür sorular, düşünürümüzün aklını kurcalıyordu (30). Ölümünden beş yıl önce yazdığı, ünlü otobiyografisi "el-Munkız min el-Dalal" (31) da bu şüphelerinden söz eder. Bu eserin bir benzeri, daha sonra Descartes (Ö.1650) tarafından yazılacaktır: Metod üzerine Düşünceler. Aristo'nun metafiziğini, Farabi ve İbn Sina'dan okudu; beğenmedi. Bu metafizik spekülasyonlarla Kur'an yürütülemezdi. Çünkü metafizik aksiyomlar değildi bunlar. Çarpışan Kur'an ile Hellenizm idi. Gazali, Kur'an, Hellenizm'e uyduramaz, diyordu (33). Gerçeği arayanları 4 guruba ayıran Ebu Hamid, bunları

a. Felsefeciler,

b. Kelamcılar,

c. Batıniler,

d. Sufiler,

diye niteler ve el-munkız da bunları tek tek tahlil eder (34). Düşünürümüz, filozofları üç bölüme ayırmıştı.

a. Ateistler,

b. Doğacılar (Tabiiyyun, tabiatçılar): Tanrı'yı benimseyip de, ruh ve aşkın evreni kabul etmeyenler,

c. İlâhiyatçılar: Sokrat, Platon ve Aristo gibi filozoflar. Bunlar Tanrı'yı da, aşkın evreni de benimsiyordu.

Gazali ile kelim ilmi, yeni bir döneme girmiş, "müteahhürin ilm-i kelim devri" başlamıştır. Öncekiler bid'at fırkalarıyla mücadele ederken, Gazali'den itibaren tartışma İslâm filozoflarına karşı yapılmıştır. Gazali ile kelim ilmine, "mantık" girmiş, düşünürümüz, "Miyar el-ilmi" ve "Mehekk el-Nazar" adlı mantığa ilişkin eserlerini yazmış; yine onunla, felsefe konuları ilk kez, kelim ilmine girmiştir (35).

Gazali determinizmi red eder (36). Doğada sebep-sonuç ilişkisi, zarurî değil, alışkanlıktır.

Din-ahlâk ilişkisini, Ebu Hamid, parça-bütün ilişkisi olarak görür. Ahlâk, din ile iç içedir. Beden ruhun bineğidir. İnsanı hayvandan ayıran iki öge vardır: Bilim ve irade (37). Bilim aklî zaruretlerin, irade ise şehvet yeteneğinin aksine işler. Bu iki motiv insan ruhunda sürekli çatışma halindedir. Riyazetin amacı, arzu ve istekleri öldürmek değil, itidaldır. Düşünürümüz, "orta yolcu"dur. Ona göre, ahlâk için: Bilim-gazap-şehvet-adalet (fezail-i erbaa- 4 fazilet) güçleri uyum içinde olmalıdır. O, ne düşündüyse, ne yazdıysa hepsini yaşamıştır (38). Belki de bu nedenle Ortadoğu dünyasında, o, "hüccet el-İslâm- Dinin delili", "zeynüddin-dinin süsü", ve "müceddit-dinin yenileyicisi" olarak anılmaktadır (39).

4. Gazali'de Özgür Düşünce

Ebu Hamid, taklit ve taassuptan uzak, özgür düşünce yanlısıdır. Hz. Ali'ye atfedilen "önce gerçeği tanı; insanları ölçü alarak gerçeği öğrenmeye çalışma; önce gerçeği tanı ki, gerçek ehlinin kim olduğunu bilesin" sözünü ölçü olarak almıştır. O, düşüncede bağımsızlığı, gerçeğe ulaşma ve bilim haysiyeti için bir şart saymış, Descartes (1596-1650) den önce metodlu şüpheye ilk başvuran o olmuştur (40). Gerçeğe ulaşmanın tek yolu ona göre şüphedir. Çünkü, şüphe etmeyen düşünemez; düşünemeyen gerçeği göremez; göremeyen ise körlük ve sapıklıkta kalır.

Ortaçağ'da Ortadoğu dünyasının en büyük sıması olan Gazali, sadece ne düşündüğü ile değil, aynı zamanda ve daha çok kendi psikolojik tecrübesi üzerine

üzerine kurduğu öğretisiyle, Ortadoğu'nun gelecekteki gelişmesinde kesin bir rol oynamıştır. Ruh halini kendisi, el-Munkız adlı eserinde anlatmıştır. Hayatı engin bir denize benzetiyor; bu engin denizin dalgaları ile boğuştuğunu, cesaretle denizin dibine daldığını, her inaç ve görüşün kanıtlarını inceliklerle araştırdığını belirtiyor. Ona göre bir görüşü iyice anlamadan eleştirmek, "karanlığa taş atmaktır" (42). "Karanlığa taş atmak" için, "denizin dibine cesaretle dalmak" özgür düşünceyi istemek demektir. Düşünürümüzde despotizm yoktur. "Makulatta burhana ve akla dayanırım; şeriatla ise mezhebim, Kur'andır; imamlardan hiçbirini taklit etmem" (43) diyen Gazali, Şafii mezhebinde müctehittir.

5. Ebu Hamid Gazali ve Hukuk

Ebu Hamid, bilim hayatına hukuk (fıkıh) öğrenerek atılmış, önce "el-Menhul fi Usul el-fıkıh" sonra da "el-Basit", "el-Vasit" ve el-Veciz" adlı "furu el-fıkıh" konusundaki eserlerini yazmıştır. En önemli çalışması olan "el-Mustasfa", şafii yöntemiyle yazılan fıkıh usûlü kitaplarının en önemlilerinden olup, bu eserin ön sözü ile de o iyi bir hukuk felsefecisi olduğunu kanıtlamıştır (44). "İhyâ'daki fetvalarıyla birlikte değerlendirildiğinde onun hukuk felsefecisi olarak, İslâm hukuku kurallarının neden ve niçini üzerinde durduğunu, mekasiduşşeria'yı açıkladığını görüyoruz (45).

GAZALİ'NİN DEVLET FELSEFESİ

1. Gazali ve Siyaset

Ebu Hamid Gazali, Nizamülmülk'ün konağında siyasî mekanizmayı tamamen görmüş ve incelemiş, bu tecrübelerinden istifade ederek, devletle ilgili teorisini kurmuştur. Diğer konularda olduğu gibi devlet felsefesinde de, bilgi genişliği, özgünlük ve etki yönünden Gazali emsalsizdir (1). Çağının diğer bilgileriyle karşılaştırıldığında, Gazali'nin üstünlüğü görülür. Gösterdiği mantık ve akla dayalı kanıtlar ile buna dayalı olarak yaptığı tahlil mukayese açısından, "Ahkâm el-Sultaniye" adlı çok ünlü eserin yazarı Maverdî'den daha üstün; bağımsız ve tarafsız olmak bakımından Nizamülmülk'ten daha bilimseldir.

Düşünürümüzün yaşadığı çağda, Avrupa'da düşünce hayatı sönük, halk eğlencededir. Avrupa, İsa'dan 13. yy.a değin, düşünce hayatı açısından pek parlak değildir. Gazali, el-Munkız, el-Tıbr el-Mesbuk fi Nesaih el-Müluk, İhyâ Ulûmü'd-Dîn ve el-İktisad fi'l-İtikad gibi eserlerinde devlet felsefesini karışık olarak yazmıştır.

2. 11 Ve 12. YY.da Ortadoğu'nun Siyasi Yapısı ve Gazali

Bu döneme damgasını vuran üç önemli olay: Selçuklular'ın Ortadoğu'nun egemenliğini ellerine geçirmeleri, Mısır'daki Fatımi Devleti'nin desteklediği Batınîler'in eylemleri ve Ortadoğu'ya yönelik haclı seferleridir (2).

Gazali, Selçuklular zamanında yaşadı. Bu devir, karışıklık ve istikrarsızlık dönemi olarak bilinir. Bu zamanda, Bağdat'ta şii Büveyhiler'in elinde kukla olan, nominal halifeler vardı (3). Gazali, bu halifelerden el-Kaim (422-467 / 1037-1075), el-Muktedir (467-487 / 1075-1094) ve el-Mustazhir (487-512 / 1094-1118) devrinde yaşadı. Bunlardan el-Kaim, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den, şii Büveyhiler'e karşı yardım istemişti. 447/1055 yılında Halife, Bağdat'ta hutbede Tuğrul Bey'in adını okuttuktan üç gün sonra Tuğrul Bey, Bağdat'a girdi. Sünnî İslâm dünyası, böylece tehlikeyi atlattı (4). Otorite görünüşte Abbasiler'de kalmakla birlikte, fiilen Selçuklular'ın eline geçti. O güne kadar otorite, resmen ve fiilen -İran etkisiyle birlikte- Araplar'da idi. Bunda Abbasi halifesi Mutasım'dan sonra silahlı kuvvetlerde Türk nüfuzunun giderek artmasının etkisinde aranmalıdır.

Selçuklar'ın babası, Oğuzlar'ın Üçok koluna mensup, Uygur Devleti yurttaşı idi. Hakana yaklaştı ve bu sâyede oğlu Selçuk, ordu komutanlığına yükseldi. Sonra Selçuk, İslâm'ı kabul etti ve giderek bir güç haline geldi (5). Selçuk'un ölümünden sonra torunu Tuğrul (ö.455/1063), Nişabur'da adına hutbe okuttu. Gaznelileri yenerek (431/1040) satnatını ilân etti. Bağdat'taki nominal halife, Tuğrul Bey'in başarıları üzerine, ona "rüknüddin" ünvanını verdi. Tuğrul Bey'den sonra Alp Arslan (ö.465/1072), Selçuklu Sultanı oldu.

Selçuklular, Mısır dışındaki Ortadoğu'nun yönetimini üstlendikten sonra, içeride Batınîlik hareketi ile, dışarıda bunu destekleyen Fatımîler'le (297-567 / 910-1171) uğraşma durumunda idiler. Sultan Alp Arslan'ın veziri Nizamülmülk (ö.485/1092), medreseler kurarak bu hareketlerle mücadele ediyordu. Alp Arslan'dan sonra oğlu Melikşah (ö.485/1092), sonra Berkiyaruk (ö. 498/1104), daha sonra Melikşah'ın oğlu Muhammed (ö. 511/1117), Selçuklu Devleti'ni aynı çizgi üzerinde yönettiler; bu sultanlar da Ortadoğu'nun 3/4'üne egemen idiler.

Haçlılar, 491/1097 yılında Antakya'yı, 492/1098 yılında da Kudüs'ü ele geçirerek yetmiş bin müslüman kılıçtan geçirmişler ve bir asır burada kalmışlardı. Haçlılar bunu Batınî ve Nusayrî'lerden destek alarak yapmışlardı (6).

Bu devrin en önemli akımlarından biri olan Batıniler, Şia'nın bir koludur. Bunlar, halifelüğün, Ali b. Ebi Talip (ö.40/660), Hasan (ö.49/669), Hüseyin, (ö.61/680), Ali (ö.94/712), Muhammed Bakır (ö.114/732), Cafer Sadık (ö.148/765) ve Muhammed b. İsmail'den sonra bu nesilden gelen gizli ve açık imamlara geçeceğini ileri sürüyorlardı. Amaçları siyasî olup, devleti yıkmak istiyorlardı (7). Karmat sanıyla tanınan Hamdan b. Eş'as da Batıniler'dendi; bu nedenle Batıniler'e Karmatiler de denir. Karmatiler, Mısır'da Fatımi Devleti'nin kurulmasında büyük katkı sağlamışlardı. Fatımi Devleti yöneticileri de, Batını 'dai'lerden yararlanıyorlardı. 5/11. yy.da Batıniler'den el-Hasan b. el-Sabbah (ö.518/1124) da Fatımiler'in dailerinden biriydi. 483/1090 yılında Alamut Kalesi'ne yerleşerek, Abbasi halifeleri ve Selçuklu Devleti yöneticilerine dehşet vermeye başladılar. Hasan Sabbah, "akıl ve düşünce çokluğa götürür. Gerçek ise birliktedir. Birliği sağlamanın tek yolu da bir masum inama bağlanmaktır" diyordu. Onun bu daveti, "davet el-cedide" adıyla ünlüdür (8). Hasan Sabbah'ın fedailer (492/1098'de) Nizamülmülk'ü, Melikşah'ı, Ebu Kasım b. el-Harameyn'i, Sultan Sencer'in veziri Fahr el-Mülk Ebu Muzaffer b. Nizamülmülk'ü ve daha birçok devlet yöneticisini öldürmüşlerdi (9).

İşte böyle bir çeteye karşı kalemlerle de başarılı olmak gerekiyordu. Nizamiye Medreseleri'nin kuruluş amacı buydu. Gazali, bu medreselerde yetiştirdi ve hocalık yaptı.

Gazali, eserlerinde, bilimsel durgunluktan ve grupların yanlış yola gittiklerinden söz eder. Batıniler'in batıl inançları yanında; felsefeciler, herkesten daha anlayışlı olduklarına inanıyorlardı. Eski Yunan filozoflarını taklit ederek, aşkın evrene ilişkin bazı konuları inkâr ediyorlardı. Dehri'ler, Tanrı'nın varlığını yalanlarken; 'tabiatçılar', Tanrı'yı kabul etmekle birlikte, cenneti, cehennemi ve aşkın evreni yalanlıyorlardı (10). 2/9 yy.da başlayan, 3/10 yy.da düzenlenen tasavvuf akımı, 5/11 yy.da oldukça yaygınlaşmış, âdeti moda haline gelmiş, tekke ve hangâhlar çoğalmıştı. Bunların içinde dürüst kişiler olduğu gibi, olmayanlar da vardı; sufilerin hepsi gerçek değildi. Bazı bilim adamları da 11. yy.da Hint, İran ve Yunan kültürü etkisinde, dinin ve bilimin gerçeğine inemiyorlardı. Vaizler, hikâye anlatıyor, nükteli sözlerden, vecdden söz ederek şöhretlerini arttırmak istiyorlardı (11). Bu yy.da Mutezile de yeniden canlandı. Bu dönemde vezir olan Sahib b. Abbad (ö.385/995) ve Ebu Nasr Muhamed (ö. 456/1063) Mutezili idi. Ama bu devirler fazla sürmedi. Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Nizamülmülk'ü vezir yapmakla sünnî İslâm yeniden egemen oldu.

5/11. yy.da siyaset ve kültür din egemenliğini; şiiğe ve batınlığa karşı sünnî egemenliğini görüyoruz. Bu egemenliğe Nizamiye Medreseleri de katkıda bulun-

nuyor, sünnî sistemin müslümanların çoğunluğu tarafından benimsenmesi gerçekleşiyordu. Ortadoğu'da, Selçuklu Türkleri'nin otoritesi ve İslâmiyeti korumaları ile haçlıların Kudüs ve Hatay'ı ele geçirmeleri, çağın tipik özelliğini teşkil ediyordu. Tuğrul Bey'le başlayan Selçuklu (ve giderek Osmanlı) otoritesi 1920'lere kadar sürmüştü, bu tarihten sonra başlayan "Ortadoğu'da dalgalanma dönemi" günümüze kadar devam etmiş, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Türkî cumhuriyetlerle milletimize, Ortadoğu'da süper güç olma yolu bir kez daha açılmıştır.

3. Gazali'de Devlet Düşüncesi

Gazali, bilimleri sınıflandırırken, siyaset bilimine özel bir ağırlık verir. Din ile ilgili olan ve olmayan bilimler ayrımı yapan düşünürümüz; dinle ilgili olmayan bilimler olarak matematik, aritmetik, geometri ve astronomiyi bir grup; fizik ve tıbbı başka bir grup; mantığı ise son bir grup olarak gösterir. Dinle ilgili bilimleri de, metafizik, siyaset ve ahlak/psikoloji olarak üç guruba ayırır (12).

Ebu Hamid Gazali, devletin salt gerekli bir kurum olduğuna inanır. Ona göre, insan tek başına yaşayamaz, başkasının yardımına muhtaçtır. Toplu halde yaşayan insanlar arasında bazı anlaşmazlıkların olması doğaldır. Doğal olmayan şey, insanların kendi hallerine terkedilmesidir. Bu nedenle, bir devlet başkanını seçmek, ona göre, katip-sünnet ve icma gereğidir. Şayet insanlar, kendi hallerine bırakılırsa birbirlerini yok ederler (13).

Düşünürümüzde din-dünya ikilemi yoktur. Ona göre, din, ancak dünyasal otorite ile ayakta kalabilir; dünyanın düzeni de yurttaşlarıyla uyum halindeki bir devlet yönetimi ile olabilir. Kişiyi, aşkın evrende mutluluğa götürebilen iki vesile vardır: Bilim ve eylem (amel). Bunlar da dünya otoritesi ile sağlanabilir. Din ve otorite, Gazali'ye göre, ikiz kardeşler; din bir 'üs'tür; otorite ise bunun bekçisidir. Üssü olmayan yıkılır; bekçisi olmayan üs, yok olur (14). Toplumda çalışma gücü olmayan kişilere yardımcı olabilmek, hukuk ve ceza davalarını çözümleyebilmek, ülke savunmasını yapabilmek, vergi adaletini sağlamak, memur ve işçilerin maaşlarının/ücretlerinin ödenmesini gerçekleştirmek için devletin kurulması gerekir. Halkı esnaf, ordu (seyfiyye) ve kalem erbabı (Kalemiyye/Bürokrasi) diye üç sınıfta mütalaa eden düşünürümüz, Hobbes, Locke, Rousseau gibi düşünürlerin, hayali bir kişiyi ele alarak devleti açıklamalarına karşın, gerçek bir insanı ele alır. Gazali'nin devlet kuramı, yalnız başına, siyasal düşünce liderlerinin en başında yer alması için yeterlidir (15).

Gazali, Herbert Spencer (1820-1903)'den yedi yüzyıl kadar önce, devletin organlarını, yaşayan bir in-

sana benzetir: Devlet bir vücuda benzer. Kol ve bacaklar, sanatı andırır. Yöneticiler (Bürokratlar) onun arzuları; zabıta ve kolluk, onun hiddeti; hükümdar, onun kalbi; bakanları, onun sağduyusu (akl-ı selimi) gibi düşünmek gerekir. Hükümdar, devletin işini yürütmek için, bütün bu organların yardımını ister. Bürokrasiyi temsil eden arzu, bazan hatâ ve aşırılığa düşer; başbakanın zıddına davranır. Arzu, devlette olan her şeyi, gelir şeklinde kendine almak ister. Kolluk ve zabıta olan Hiddet'in çok sert ve inatçı bir karakteri vardır; daima başkalarını öldürmek, yaralamak ister. Hükümdar, başkanı ile sürekli olarak danışmalarda bulunur; dik kafalı memurlarını kontrol altında tutar. Hükümdar yani kalb; veziri olan akıl ile danışmanlarda bulunur, arzu ve hiddeti kontrol eder; her ikisini de akl-ı selime hizmet ettirebilirse, ancak o zaman devlet iyi yönetilmiş olur. Şayet arzu ve hiddet, akl-ı selimi hapsedmede başarılı olursa, o zaman bu yönetim altındaki insanlar perişan olurlar. Vücudun kalbi durumundaki hükümdar da kötü bir dönem görmüş olur (16).

Hükümdar: Kalb
Bürokrasi (idareciler): Arzu
Kolluk (emniyet kuvvetleri): Hiddet
Başvezir: Sağduyu (akl-ı selim)
Sanat: Kol ve bacaklar
Vezir: Akıl

Görüldüğü gibi düşünürümüz, emniyet güçleri ile bürokrasinin, başbakanın emrinde olmasını, sürekli denetlenmesini istiyor. Şayet emniyet güçleri ve bürokrasi, başbakana etki ederlerse, insanların perişan olacağını söylemekle, insan haklarından yana olduğunu, despotluğu onaylamadığını belirtiyor. Yönetenlerle yönetilenlerin uyum içinde olmasını istemekle de, otoritenin, halkın denetimine tâbi olduğunu anlatıyor. Devlet ile insan arasında yaptığı bu benzetme ile de, aydınlanma çağını etkilemiş oluyor. Bu benzetmede yönetilenlerin, insanın herhangi bir organına benzetilmemesi de ilginçtir. Yönetilenler, yönetenlerin hizmet alanıdır. Devlet, yönetilenlere hizmet etmek, onların haklarını korumak için vardır ve yönetilenlerin, devletin üzerinde bir yeri bulunmaktadır.

3. Devlet Yönetiminde Adalet

Gazali'ye göre hükümdar, kendisine yapılmasını istediği şeyi, halkına yapmalı, kendisini halkın yerine koymalıdır. Diğer doğulu siyaset bilginleri gibi, düşünürümüz de, eserlerinde adaletle geniş yer verir. Herkes, özellikle yöneticilere kendisinden küçük olanlara kendi çocuğu gibi, yaşça büyük olanlara babası gibi, aynı yaşta olanlara kadeşi gibi davranmayı önerir. Halkı ile bütünleşmiş bir devlet ister. Hükümdarın tarafsız

olmasını, danışmadan karar vermemesini, hüküm verirken de sevgi-nefret gibi kişisel eğilimlerden sakınmasını ister. Ceza politikasında da, yapılan haksızlık kadar tepki gösterilmesini ister(17).

Ebu Hamid, "adalet" kavramına, devlet yönetiminde o denli önem verir ki, "İhyâ"sında adil olmayan yöneticilerle ilişki konusuna geniş yer ayırır (18). Ona göre, bir bilginin adaletli olmayan yöneticilerle üç tür ilişkisi olabilir:

a. Bilginin adil olmayan yöneticilerin ziyaretine gitmesi. Bu, bilimin haysiyetine uymayan çirkin bir davranıştır.

b. Adil olmayan yöneticilerin, bilginin ziyaretine gelmeleri. Bilgin, gelenlere iyi davranmalıdır.

c. Adaletsiz yöneticilerden uzak durmak ki, bu en güzel davranıştır.

Düşünürümüz, adaletle uymayan yöneticilerle, bilginlerin (ulemâ) ilişkisine, "İhyâ'da büyük önem veriyor:

a. Yönetilenlere karşı adil davranmayan, dürüst olmayan idarecilerin yanına gitmek, bir bilgine yakışmaz. En iyi yönetici, bilginleri ziyarete gelendir. En kötü bilgin (âlim) ise, idarecilerin ayağına gidendir. Sultanın kapısına gitmemelidir; çünkü bu, bir bilgin için fitneye neden olur. Kişinin zengini sevmesi, görünüştedir (riya). Bilginin görevi, insanlara gerçeği olduğu gibi anlatmasıdır. Yöneticilere giden bir bilgin, muhalefet görevini yerine getiremeyebilir. Böylece, o adaletsizliğe köprü olmuş olur. Adaletsiz yönetici sözüyle, işiyle veya susmasıyla öven, onun zulmüne alet olur. En kötü iş, zalime karşı alçak gönüllü olmaktır. Sırf zengin olduğu için bir kişiye tevazu gösteren, dininin üçte ikisini eksiltmiş olur (19). Zalimin elini öpmek, hizmetinde eğilmek, doğru değildir. Bir bilgin, yöneticiyi ziyarete gittiğinde, gördüğü adaletsizliği, ona söylemek zorundadır. Adaletsiz bir yöneticiye iyilik yapmak, onun başarısını istemek, insanlığa kötülük etmektir. Adaletten uzak kişiden, uzak durmalıdır (20). Zaruret durumunda, zulmü kaldırmak için zalimin yanına gidilebilir.

b. Zalim bir yönetici, bir bilginin ziyarete gelirse, onun önünden kalkmak, ikram etmek doğru olur; çünkü bu, onun kişiliğine değil, ikramına bir karşılıktır. Bilginin sözünün etkin olması için, yöneticiden maddi ve manevi bir şey istememelidir(21).

c. Bir bilgin devleti yönetirken, adalet ilkesinden sapan bir yöneticiden uzak durmalıdır. Devlet yöneticilerinin verdiği menfaatler alınmamalıdır. Ama devlet malını da kimse almamalıdır; çünkü bu mal, yöneticinin değil, halkındır. Zalim bir yöneticinin yaptırdığı köprü, cami ve çeşmelerde bile ihtiyath davranmak gerekir(22).

4. Devlet Başkanının Özellikleri, Danışma (Şûra) Meclisi Ve Bakanlar Kurulu

Gazali, zirvede bir hükümdarın bulunmasını zarurî kabul eder. Yasa egemenliğinin sağlanmasını, sağlam bir devlet örgütünün kurulmasını önerir. Devlet başkanlığı (emir, halife) için on şart sayar. Bunlardan altısı yaratılıştan, dördü sonradan kazanılır: Temyiz gücü olmak, ergin (reşid), hür, erkek, görme ve işitme organları sağlam, Kureyşi; cesur, otoriter, bilgin, kötü işlerden sakınan (takva sahibi) (23).

Düşünürümüz, hilafet için gereken bu on şartın tamamının devrin halifesi el-Mustazhir'in kişiliğinde toplanmış olduğunu, zamanın itaata lâıyık imamanın el-Mustazhir olduğunu kanıtlamak için çaba göstermiştir (24). Batınîler'e karşı, siyasî amaçlı eserler kaleme alan Gazali, bir ara halife ile Sultan Melikşah arasında elçilik de yapmıştır (25). Onun Bağdat'taki bu siyasî faaliyetleri 4 yıl kadar sürdü. 488/1095 de geçirdiği bir şüphe krizi sonucu terk ettiği Bağdat'a on sene kadar sonra döndü. 499/1105 de Fahr el-Mülk'ün ısrarına dayanamayarak, eğitim-öğretim faaliyetine yeniden başladı. 503/1109 da Sultan Sencer'in ısrarı üzerine onun makamına giderken, "artık münazara yapmamaya, taassup göstermemeye, sultanların yanına gitmemeye ve onlardan maddî yardım almamaya" yemin etmişti (26).

Ebu Hamid, bir hükümdarın unutmaması gereken işleri şöyle sıralar:

-Kendisi için istemediğini halkı için de istememeli; kendisi için istediğini halkı için de istemelidir. Karar verirken, kendisini karşısındaki insanın yerine koyarak karar vermemelidir. Bu ilkeler, aydınlanma çağı düşünürlerini etkilemiştir.

-Adaleti gerçekleştirmeli, halka hizmeti, Hakk'a hizmet bilmelidir.

-Hükümdar, yemede, içmede, giyimde israfa kaçmamalıdır.

-Resmî işlemlerinde, halka yumuşak ve nazik davranmalıdır.

-Yasa egemenliğini sağlamalı, yasa zararına kimse ile uyuşma teşebbüsünde bulunmamalıdır.

-Halkın işine, kendi ailesinin işiymiş gibi bakmalıdır. Bilginlerin önerisine uymalı, sahte bir gurur duygusuna kapılmamalıdır.

-Yöneticileri, valileri ve tüm çalışanları denetlemelidir (27).

Gazali, zorla, gasbıyla devlet başkanlığını ele geçirmeye karşı çıkmıştır (28).

Düşünürümüz el-iktisad ve el-Tıbr el-Mesbuk adlı eserlerinde, devlet başkanının özelliklerini şöyle sayar: Akıllı, bilgili, nüfuzlu, ılımlı (mutedil), en az kadı kadar hukuk bilgisi olması, mert, halkını seven, diplomaside esnek, ileriye gören, kuvvetli irade sahibi, dünya-

nın şartlarını iyi bilen, tarih bilgisi tam, aslları sürekli kontrol ve denetim altında tutabilen (29) insan, devlet başkanı olmalıdır. Devleti yöneten kişi, halkı sürekli teftiş etmeli, kapısı açık olmalı, yabancı elçilerle bizzat konuşmalı, diplomasiye ve siyasete iyice hakim olmalı; çalışırken çalışmalı, eğlenirken eğlenmeli, ahab kayırmamalı, yasa dışında vergi toplamamalıdır. Sultanda dört şey bulunmalıdır: Adalet, akıl, sabır, haya. Dört şeyden de sakınmalıdır: Hased, kibir, kin, cimrilik (30). Devlet başkanı sâde olmalı, arkadaşları güneşte iken gölgede oturmamalı, halkına şefkatli (müşfik) davranmalıdır.

Devlet başkanı gizli servisini kurmalıdır; gizli servisi olmayan ve ülke haberleri kendisine gelmeyen devlet başkanı ruhsuz, bir beden gibidir. Ancak gizli servis, halkın özel hayatının gizliliğini ihlâl etmemeli, başkasının evine kapısı dışında girilmemelidir.

Devlet başkanı "şûra ehli" ile çalışmalıdır. Danışma, başarılı bir yönetim için ayrılmaz şarttır. 'Şûra'lı yönetim ile despot yönetim arasındaki fark, ikincisinde Şûra Ehlî'nin bulunmasıdır. Gazali, totaliter sistemlere yeşil ışık yakmaz (31).

Ülkedeki siyasal tartışmaları sona erdirmek için seçim (biat) gerekir. İlk Dört Halife devrinde böyle oldu. Biat, "Ehlül Hall vel-akd" meclisi ve zamanın ileri gelenlerinden alınır (32).

Gazali, Tıbr el-Mesbuk adlı eserini bir bölümünü, 'bakanlar kurulu' konusuna ayırmıştır. Devlet Başkanı, vekillerini saymalı; vekiller de başkanın işlerinden yanlış gördüklerini düzeltmelidirler. Başkan (İmam, halife), vezirlerden sır saklamamalı, soruşturma yapmadan kimseyi cezalandırmamalı, vezirlere güçlük çıkarmadan huzura kabul etmelidir (33). Dürüst ve ehil bir vezir, nazik bir mabeynci, bilgili bir kâtip ve iyi bir müşavir: Bu dört sınıf insan keşfedildiğinde, hizmete alınmalıdır. Dünya iki şey altındadır: Kalem ve kılıç; kalem, kılıcın da üzerindedir. Bilgilerin edep ve sermayesi kalemdir (34).

Gazali, sultanlardan başka, vezirlere de oniki kadar mektup göndermiş, onlara tavsiyelerde bulunmuştur (35).

5. Devlet Yöneticilerini Uyarma ve Halkın Direnme Hakkı:

Gazali'ye göre halk dört biçimde, devleti yönetenleri uyurabilir:

a. Kötülük yapan yöneticiye, yaptığı işin kötülük olduğu anlatılabilir.

b. Öğüt verilebilir.

c. Sözle hakaret edilebilir.

d. Zorla hak alınabilir, suçunun cezası verilebilir (36).

Düşünürümüz, ilk iki uyarmayı daha iyi görür. Zorunlu hallerde son iki uyarmayı da, karışıklık (fitne) çıkarmama şartıyla benimser. Uyarma ve direnme nedeniyle ölenler şehittir; savaşın en erdemlisi, zalim yönetici karşısında doğruyu söylemektir (37).

Gazali baş eseri olan "İhyâ"da çeşitli devlet başkanlarının uyarılmasıyla ilgili örnekler verir, tahlillerini yapar. Bunların bazısında uyarıcı kişiler öldürülmüştür. Düşünür âdeta, öldürülme korkusu olsa bile, devlet başkanı karşısında, gerçeğin söylenmesini, ondan hediye dahi alınmamasını ister. Çünkü hazine, başkanın veya ana babasının kazancından oluşmuş değildir. Belki de bu mal, bir başkasından haksız olarak alınmıştır, hak sahibine iadesi gerekmektedir. Tüm insanlar, Tanrı ailesinin bireyleridirler; Tanrı, kimseyi unutmamıştır.

Gazali, devleti yönetenlere yaranmanın kötü bir davranış olduğunu; makamın geçici, insanlığın kalıcılığını, 12. yy'da bilginlerin dillerinin menfaat kaygısıyla bağlandıklarını, sustuklarını; konuşalar da, yaşantıları sözlerine yardım etmediğinden başarılı olmadıklarını belirtir. Toplum, yöneticilerin bozulmasıyla; yöneticiler bilginlerin bozulmasıyla; bilginler ise, kalplerinin dünya ve mevki sevgisiyle dolmasıyla bozulmuş olurlar. Böyle bir bilgin, uyarıcılık görevini, düşük seviyedeki insanlara karşı bile yapamaz.

Devlet Başkanı, kapısını toplumun yüzüne kapamalı, insanlarla arasına, binalar, demir kapılar ve zalim yöneticiler koymamalıdır. Düşünür, hükümdarları dört guruba ayırır:

-Hükümdar da, diğer yöneticileri de, adaletli davranan siyasal mekanizma: en iyi seçenek budur.

-Hükümdar adil ama, diğer yöneticileri adaletle aykırı davranan siyasal mekanizma: Bu yönetim uçuğun kenarındadır.

-Hükümdar zalim ama yöneticileri adil davranan siyasal mekanizma: Bu en kötü yöneticiliktir.

-Hükümdar da yöneticileri de zalim ise, bu mekanizma yok olma yolundadır.

Gazali, zoraki halife olmanın gayrimeşru olduğunu belirttikten sonra, böylelerine direnmenin hem hak, hem de görev olduğunu belirtiyor (38). İmamete ehil olmayan veya şartlarını yitiren kişi, hal' ve azl olunur. Direnme hakkı, fitne çıkmaması ve adam öldürülmesi koşullarına bağlıdır. Bu durumda ehil olmayana itaat ediliyorsa da, bu, "zaruretler, mahzûratları giderir" kuralı nedeniyleledir. Bu durumdaki imamlığı, HALİN HÜKMÜ VE ZARURET nedeniyle benimsiyor, düşünürümüz. Aksi durumda, tüm kadiler azledilmiş, tüm devlet otoritesi geçersiz kılınmış, nikâhlar akd olunmamış, kısaca İslâm dünyasındaki tüm tasarruflar geçersiz sayılmış olur (39). Uzak, daha uzağa göre da-

ha yakındır; iki kötünden daha ehven olanı seçilir (40) diyen Ebu Hamid, "zoraki hükümdarlığa" zaruret şartıyla, geçici olarak yeşil ışık yakar.

6. Gazali'nin Devlet Görüşü İle İlgili Eserleri

Yola hukukçu olarak çıkmış, sonunda çağın diğer bazı bilgilerini de elde etmiş olan Gazali'nin yetmiş kadar eseri olup (41) çok yanlı ve çok yazmış bir düşünürdür. Devlet görüşünü değişik eserlerinde belirtmiştir.

a. El-Tıbr el-Mesbuk fi Nesaihi el-Mülûk (Devlet Başkanlarına Nasihat Konusunda Dökülmüş Altın) :

Devlet başkanlarına yol göstermek için yazılmış, politik ve ahlâksal bir el kitabıdır. Bu eserin Ebu Hamid'e ait olup olmadığı konusunda duraksama varsa da, kitabın konusu ve üslûbu, yazarının "İhyâ" ve "Kimyay-ı Saadeti"ne benzediğinden, Tıbr el-Mesbuk düşünürümüze aittir. Kâtip Çelebi de, Keşfu'z-Zunun'da, bu eserin Gazali'ye ait olup Muhammed b. Melikşah'a yazıldığını kaydetmiştir (42).

b. Kitab el- Fedaihi el-Batniyye :

Bu esere, Halife Mustahzir'in emriyle yazıldığından "Kitab el-Mustahzir" de deniliyor. Almanca'sını Ignaz Goldziher yayımlamıştır: Streitschrift Des Gazali Gegen Die Batnija- Sekte, Leiden, 1956. Düşünürümüz, Batnîler konusunda başka eserler de vermiştir: Kitab el-Kistas el Mustakim, Kitab Kavasim el-Batniyye. Henüz bulunup da yayımlanamayanları ise Huccet el-Hak, Mufasssil el-Hilâf, Kitab el-Darc el-Markum (43)dur.

c. Fedail el-Enam min Resail Huccet el-İslâm:

Gazali'nin devlet adamlarına mektupları, bir öğrencisi tarafından bu isimle düzenlenmiştir (Tahran, 1333).

d. İhyâ Ulûmî'd-Dîn

Gazali'nin baş eseridir. 'Bilimlerin rönesansı' olarak da isimlendirilmiş bir kitaptır (44). Şam'da inziva da iken yazılmış olup, zamanının bireysel ve sosyal hayatının eleştirisidir. İhyâ'yı yakanlar, Gazali'ye "sapık" diyenler de olmuştur. İhyâ 40 adet bölümden oluşur (erbeûn= forty). Bu bölümlerin (kitapların) bazıları, Avrupa dillerine çevrilmiştir. İhyâ, dört ana bölüme ayrılmıştır: İbadât, adât, muhlîkât (yıkıcı şeyler), münciyât (kurtarıcı şeyler). Devletle ilgili konular karışık olarak ele alınmıştır: İhyâ'nın 4. kitabı olan "Helal ve Haram"ın 5. bâbı, Sultanların Yönetimi..." (s.135-142); 6. bâbı, "Zalim Sultanlarla Görüşmek" (s.142-152); 9. kitap olan "Emr bi'l-Maruf ve'n-nehî an'il-Münker" adlı bölümün 4. babı (kesimi) "Devlet başkanlarına iyi olanı emretmek kötülüklerden yasak-

lamak" başlığını taşıyor (s.343-356). Gazali'nin "Kim-yayı Saadet" adlı eseri, İhyâ Ulûmî'd-Dîn '(The Revival of The Religious Sciences)'nin özeti sayılıyor; H.A. Homes tarafından İngilizceye çevrilmiş ve New York'ta basılmıştır.

e. El-Munkız min ed-Dalal:

Düşünürümüzün bizzat kendi kaleminden hayat öyküsünü, geçirdiği aşamaları, onun çağını ve düşünce akımlarını anlatan otobiyografisidir. Bu tür eserler tarihte oldukça nadirdir (45).

f. Mekasid el-Felasife (Filozofların amaçları):

Felsefenin mahiyetini, filozofların amaçlarını ve kanıtlarını anlatan bu eser, 1094 yılında yazılmıştır. Gazali, daha sonra "Tehafüt el-Felasife" (Filozofların Eleştirisi) adlı eserini yazmıştır. Yukarıda bu kitaplar üzerinde durulmuştur.

g. el-Veciz:

Gazali'nin hukuka ilişkin bu eseri üzerine daha sonra 70 kadar hukukçu tarafından şerh yazılmıştır (46).

Sonuç

Gazali, sadece hukukî, felsefî ve kültürel olaylarla yetinmeyip, siyasetle de ilgilenmiş, danışmanlık ve elçilik yapmış, Batınîliği kalemiyle susturmaya çalışmış, devrinin yöneticilerine, mektuplarla da tavsiyede bulunmuş, Selçuklu sultanlarını övmüş; yola hukukçu olarak çıkmış, felsefe ile ilgilenmiş, politika yapmış ve sufi olarak vefat etmiş bir düşünürdür.

Yazarımızın, seçime dayalı, yönetilenle yöneten arasında adalet, rıza ve kaynaşmanın egemen olduğu bir mekanizmayı istediği, despot ve salt yönetimleri desteklemediği, açıkça görülüyor. Düşünür, "şûra" üzerinde de durmuş olmakla birlikte şûranın bir kurum halini alması ve halifenin "erkek olması konularında, klasik ulemânın düşüncesi dışına çıkmamıştır.

O, bir sivil müctehit idi. Otoritenin baskılarına karşı sivil müctehidlik kurumunu oluşturmaya çalıştı. Ulemânın "muhafelet özgürlüğü"nü kullanması yanlışydı. Bilim haysiyeti ve 'bilgi'nin özgürlüğü, otoriteye bağlı olması için kalemiyle çaba gösterdi. O, bildiği doğruları kimseden korkmadan haykırıyordu. Taassup ve taklitten uzaktı.

Batı'daki benzerlerinden çok daha önce "direnme" kavramını inceledi. Rejimin insan için olduğu gerçe-

ğinden hareket ederek, şartlarını taşımayan veya sonradan kaybedenin halîfeliğine karşı direnilmesini istemiş, ama bunu toplumun düzeninin bozulmaması (karışıklık, fitne) şartına bağlamıştır. "Halin hükmü ve zaruret" ilkesine dayanan düşünür, "Zaruretlar, mahzûret' mübah kılar" ve "uzak, daha uzağa göre daha yakındır" kurallarına dayanır. Böylece O, Locke (ö.1632)'dan dört asır önce, bu konuda değerlendirme yapmıştır.

12. yy. da, Batı dünyası bir başıboşluk ve kültür-süzlük içerisinde bulunurken, Ortadoğu dünyası, kuşkusuz ki, daha gelişmiş bir dünyayı temsil ediyordu. Ama durgunluk şerh, talikat ve taklit dönemi başlamıştı. "Şûra" sistemleşmiyor, kimi "cahil emirler", düşünce özgürlüğünü kısıncı, bilim gelişmiyor, bilim adamlarıyla birlikte bodur kalıyordu. Ortaçağ'a -ve hattâ günümüze de- egemen şia-sünni bloklarından şia, 12.yy. da dengeleri ele geçirmek üzereyken, Selçuklular'ın müdahalesini ve tarihsel bir rol oynadıklarını (Osmanlılar aynı anlayışı sürdürecektlerdir), bununla yetinmeyip Ortadoğu'nun birlik ve istikrarını sağladığını söyleyebiliriz. Gazali, bu konuda sünnî İslâm'ın, "hücceti" sayılmıştır.

Gazali'nin felsefeyi, İslâm değerleri ile test ettiğini görüyoruz. O, zamanında Yunan felsefesinin olduğu gibi alınmasına karşı çıkmakla, kendi kültürünün değerlerini belirtmekle doğru yolda gözüktüyor. Farabi ve İbn Sina gibi filozofları, üç noktada "tekfir", 20 noktada "hatâli" bulması ise, ayrı bir sorun olup, bu yazının boyutunu aşmaktadır. Gazali, felsefe düşmanı değildi; aksine o, felsefe ile kelâmı kaynaştıran ilk İslâm hukukçusu-kelamcısı; kelâm ile tasavvufu birleştiren ilk İslâm sûfisi; bildiklerini yaşayan; eserleriyle Batı düşüncesini etkileyen, zamanının en iyi düşünürüdür. Aradan geçen 800 yıla rağmen eserleri, Ortadoğu'da, hâlâ, her tür insan arasında rağbet görüyor.

Özgür düşünceyi benimseyen, taklit ve taassubu yeren, bilimsel şüpheciliği Descartes'ten önce bilim âlemine sunan, bu "velûd" düşünür, "müceddid" olarak benimsenmiştir. O, bir "orta yolcu"dur. Kamu yararını üstün tutan, milleti devletin üstünde gören Gazali, Ortaçağ'da sıkça görülen "kutsallaştırılmış devlet" veya "devletin üstünlüğü" değil, devleti, halka hizmet eden, fonksiyonları olan bir mekanizma olarak kabul etmiştir. O, kuşkusuz ki, çağımızın kavramlarıyla düşünmüyordu, ama çağımızı aydınlatanlardan biri de odur. □

Dipnotlar

Birinci Bölüm

- 1) Tabiat Felsefesi Okulu: Tabiiyyûn, Maddeciler, Batınîler ve İhvan-ı Safa'dan oluşur. Bkz. ÜLKEN, Hilmi Ziya: *İslâm Felsefesi*, Ank. tsz., s.19 vd.
- 2) Meşşailik Okulu'nun önemli filozofları: el-Kindi, Farabi ve İbn Sina'dır.
- 3) TAYLAN, Necib: *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi*, 2.B., İst. 1985, s.255; ÜLKEN: *Ibid*.
- 4) TAYLAN: s.257.
- 5) ŞİRVANİ, Harun Han: *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, (Orijinal adı: *Studies in Muslim Political Thought and Administration*), Kemal Kuşçu Çev., İst. 1965, s.97.
- 6) RUSSELLİ, Bertrand: *Batı Felsefesi Tarihi*, Muammer Sencer Çev., İst. 1972, C.II, s.198.
- 7) DURANT Will: *Felsefe Kılavuzu*, Ender Gürol Çev., İst. 1973, s.52.
- 8) RUSSELLİ: C.II, s.37.
- 9) ORMAN, Sabri: *Gazali'nin İktisat Felsefesi*, İst. 1984, s.18.
- 10) WATT- Montgomery: *İslâmic Surveys-I*, *Islamic Philosophy and Theology İslâmî Tetkikler*, *İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, Süleyman Ateş Çev., Ank. 1986, A.Ü.İ.F.Y., s.106; ŞEYH, M. Said: *Gazali, Metafizik, Tasavvuf ve Etkisi*, "İslâm Düşüncesi Tarihi" içerisinde, Editör: M.M. Şerif, Mustafa Armağan Çev., İst. 1990, s.204, dn.4.
- 11) ŞİRVANİ: s.94.
- 12) *Ibid*.
- 13) WATT: s.107; ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh: *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, A.Ü.İ.F.Y., Ank. 1972, s.83; Bkz. Ebu Hamid Muhammed el-Gazali: *el-Munkız min ed-Dalal, Dalaletten Hidayete*, A. Suphi Furat Çev., İst. 1978, s.28.
- 14) Fazlur Rahman: *İslâm*, Mehmet DAĞ-Mehmet AYDIN Çev., İst. 1981, s.118.
- 15) ŞİRVANİ: s.98.
- 16) ŞEYH: s.207.
- 17) Duncan Black Macdonald: *Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Law*, Scribner, New-York, 1903, Fazıl dört'ten akt. ŞİRVANİ: s.98.
- 18) Bkz. al-Gazali: *al-Munkız*, s.48; WATT: s.107.
- 19) ŞEYH: s.217; Tam tercümesi için bkz. Yazma Nüshası: İ.Ü. Kütüphanesi, No.4213, Çeviri: Süleyman Hasib. Ayrıca bakınız Mübahat TÜRKER: *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, TTK Basımevi, Ank. 1956.
- 20) GAZALİ: *al-Munkız*, s.55; TAYLAN: s.268,; TOPALOĞLU, 20a) SUNAR, Cavid: *İslâm'da Felsefe ve Farabi*, C.II, Farabi Sonrası İslâm Felsefesi, A.Ü.İ.F.Y., Ank. 1972, s.22-23. Sunar'a göre, Gazali'nin biricik amacı da buydu.
- 21) *Ibid*, s.33.
- 22) *Ibid*, s.31.
- 23) De BOER, T. J.: *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Yaşar Kutluay Çev., Ank. 1960, s.120-121.
- 24) WATT: s.108.
- 25) FAZLUR RAHMAN: s.118.
- 26) Ebu Zehra, Muhammed: *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Abdulkadir ŞENER Çev., Ank. 1973, s.199.
- 27) FAZLUR RAHMAN: s.119.
- 28) *Ibid*: s.120.
- 29) OKANDAN, R. Galib: *Umumî Amme Hukuku*, İst. 1976, s. C.I, s.243.
- 30) ŞEYH: s.211; GAZALİ: *el-Munkız*, s.5.
- 31) *el-Munkız*, İngilizceye de çevirmiştir: *The Confessions of al-Ghazali*, translated by Claud Field, London, 1909.
- 32) ŞEYH: s.217.
- 33) GAZALİ: *el-Munkız*, s.44 vd.; SUNAR: s.23 vd.; TAYLAN: s.263.
- 34) TOPALOĞLU: *Kelam İlmi*, s.31.
- 35) HORTEN, M.: *İA.*, C.IV, s.540, "felsefe" maddesi; TAYLAN: s.280.
- 36) Aristo da aynıdır. Bkz. ORMAN: s.71.
- 37) ŞEYH: s.204.
- 38) *Ibid*, s.203.
- 39) İZMİRLİ, İ. Hakkı: *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, İlahiyat Fakültesi Mecmuası, 1930, C. 16, s.29; Akt. ÇAĞRICI, Mustafa: *Gazali'ye Göre İslâm Ahlakı, Nazari ve Ameli Olarak*, İst. 1982, s.56.
- 40) GAZALİ: *Mizan el-Amel*, s.116; Akt. ÇAĞRICI: s.56-57.
- 41) GAZALİ: *el-Munkız*, s.42-47.
- 42) GAZALİ: *Fedail el-Enam*, s.12; Akt. ÇUBUKÇU, s.82.
- 43) İbrahim Madkour, *L'Orgenon d'Aristote dans le Monde Arabe*, s.262-263; Akt. ÇAĞRICI, s.58.
- 44) ÇAĞRICI: s.58.

İkinci Bölüm

- 1) ŞİRVANİ: s.114; ŞEYH: s.203.
- 2) ÇUBUKÇU: s.64.
- 3) Bkz. GAZALİ: el-Munkız, s.9.
- 4) İbid, s.11; İbn el-Esir: el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut, 1961, C.9, s.610.
- 5) ÇUBUKÇU: s.74.
- 6) TURAN, Osman: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İst. 1969, s.241; ÇUBUKÇU, s.68.
- 7) ÇUBUKÇU: s.66.
- 8) İbid, s.67-77
- 9) ŞEYH: s.207, dn.9; ÇUBUKÇU: s.66.
- 10) ÇUBUKÇU: s.69
- 11) İbid, s.71.
- 12) ŞİRVANİ: s.100
- 13) Ebu Hamid el-Gazali: el-iktisad fi'l-İtikad, Beyrut, 1409/1988, Yayımlayan: Dar el-Kütüb el-İlmiyye, I.B., s.147; ŞİRVANİ, s.101.
- 14) GAZALİ: el-İktisad, s.148.
- 15) ŞİRVANİ: s.104. Gazali'nin Pascal, St. Thomas, Kant, Descartes, David Hume vb. etkisi için bkz. KÜÇÜK, Hasan: Mukayeseli İslâm ve Batı Felsefelerinde Sistematik Problemler, İst. 1974, s.68.
- 16) ŞİRVANİ: s.105.
- 17) İbid, s.107.
- 18) Ebu Hamid el-Gazali: İhyâ Ulûmi'd-Dîn, Beyrut, ty., Yayımlayan: Dar el-Marife, Hadis Tahriri: Zeynüddin Abdurrahim b. Hüseyin el-İrakî, , C.II, s.142 vd.. (4. Kitabın 6. babı). Gazali, çeşitli kesimlerin hak ve ödevlerini İhyâ'da açıklamıştır. Bkz. İhyâ, C.II, s. 173-221. Bu, konumuz dışında olduğundan üzerinde durmuyoruz.
- 19) İbid, s.143.
- 20) İbid, s.145.
- 21) İbid, s.146.
- 22) İbid, s.151.
- 23) GAZALİ: el-iktisad, s.149; ÇUBUKÇU: s.81; ŞİRVANİ: s.113; TAYLAN: s.284; OKANDAN, R. Galip: Ortaçağda Devletlerin İslâm-Türk ve İslâm-Arap Alemindeki Teorik İnkişâfı, I.Ü.H.F.M., C.18, s.1-2, İst. 1952, s.40.
- 24) GAZALİ: Kitâb el-Fedâih el-Batiniyye, s.58-56,62 66,78; Akt. ÇUBUKÇU: s.81.
- 25) ÇUBUKÇU: s.80.
- 26) İbid, s.82.
- 27) TAYLAN: s.284; ŞİRVANİ, s.107; OKANDAN: s.244; Bkz. GAZALİ: el-İktisad, s.149; ÇUBUKÇU: s.84.
- 28) OKANDAN: s.244.
- 29) GAZALİ: el-İktisad, s.150; GAZALİ: el-Mesbuk, s.53; Akt. ŞİRVANİ s.108.
- 30) GAZALİ: el-Tibr el-Mesbuk, s.82; akt. ÇUBUKÇU, s.85.
- 31) ŞİRVANİ: s.112; Bkz. ÇUBUKÇU: s.85; Bkz. GAZALİ: el-İktisad, s.150-151.
- 32) GAZALİ: el-İktisad, s.152,150.
- 33) GAZALİ: el-Tibr el-Mesbuk, s.105; akt. ÇUBUKÇU: s.85.
- 34) İbid, İkinci fasıl: akt. ŞİRVANİ: s. 114; ÇUBUKÇU: s. 86.
- 35) ÇUBUKÇU: s.83.
- 36) GAZALİ: İhyâ Ulûmi'd-Dîn, C.2, Kitap: 9, Bab: 4, s.343.
- 37) GAZALİ: İhyâ, C.2, s.343.
- 38) OKANDAN: Ortaçağda Devletlerin İslâm-Türk ve İslâm-Arap Alemindeki Teorik İnkişâfı, s.40.
- 39) GAZALİ: el-İktisad, s.150-151.
- 40) İbid, s.151.
- 41) Gazali, Sencer'e gönderdiği bir mektupta 700 kitap yazdığını söyler; Bkz. SUNAR: s.106.
- 42) Kâtip Çelebi: Keşf el-Zunûn, C.I, s.337; akt. ÇUBUKÇU: s.79.
- 43) ÇUBUKÇU: s.79.
- 44) WATT: s.109; ŞİRVANİ: s.96.
- 45) WATT: s.109.
- 46) ŞEYH: s.207, dn. 10; Gazali'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. ŞEYH: s.263-266; İA, "Gazali" maddesi, C.IV, s. 759; ÜLKEN: s. 120; ŞİRVANİ: s.94-114; SUNAR: s.105-114.